УДК 811.512.145

Р.Т. Сәфәров

АҢЛАТМАЛЫ СҮЗЛЕКНЕҢ МИКРОСТРУКТУРАСЫН ПАРАМЕТРИЗАЦИЯЛӘҮ ПРИНЦИПЛАРЫ

Статья посвящена актуальным проблемам параметризации и унификации микроструктуры словарной статьи в татарской толковой лексикографии. На основе анализа современных татарских толковых словарей выявляются существующие пробелы и неточности в представлении грамматической информации о заглавном слове, в частности, для глаголов. Основное внимание уделяется разработке принципов заполнения грамматической зоны словарной статьи. Автор предлагает конкретные схемы подачи грамматических параметров глагола, включая формы инфинитива, повелительного наклонения, отрицательной формы инфинитива, а также форм 3-го лица настоящего и будущего времени изъявительного наклонения с указанием места ударения. Поднимается вопрос о необходимости указания управления глаголов и включения в грамматическую зону отдельных деепричастных и других неизменяемых глагольных форм. Предложенные принципы направлены на стандартизацию и совершенствование будущих толковых словарей татарского языка, что будет способствовать повышению качества лексикографических работ и адекватному отражению грамматического строя языка.

Ключевые слова: татарский язык, лексикография, толковый словарь, микроструктура, словарная статья, грамматическая зона, параметризация, глагол.

The article is devoted to the actual problems of parameterization and unification of the microstructure of a dictionary entry in Tatar explanatory lexicography. Based on the analysis of modern Tatar explanatory dictionaries, existing gaps and inaccuracies in the presentation of grammatical information about the capital word, in particular, for verbs, are identified. The main focus is on developing principles for filling in the grammatical area of a dictionary entry. The author suggests specific schemes for presenting grammatical parameters of the verb, including forms of the infinitive, imperative mood, negative form of the infinitive, as well as forms of the 3rd person of the present and future tense of the indicative mood, indicating the place of stress. The question is raised about the need to specify the control of verbs and the inclusion of certain adverbial and other unchangeable verb forms in the grammatical zone. The proposed principles are aimed at standardizing and improving future explanatory dictionaries of the Tatar language, which will help improve the quality of lexicographic works and adequately reflect the grammatical structure of the language.

Keywords: Tatar language, lexicography, explanatory dictionary, microstructure, dictionary entry, grammatical zone, parametrization, verb.

Моннан алда басылып чыккан хезмәтебездә [7] татар теленең аңлатмалы сүзлекләре микроструктурасының вокабула, фонетик һәм этимологик характеристика кебек төп зоналарында очрый торган проблемаларга анализ ясалган иде. Бу мәкаләдә исә сүзлек мәкаләсенең башка төп элементларын тасвирлауны бер системага

салу һәм унификацияләнгән параметрлар булдыруны тикшерү үзәккә куела. Максатыбыз – фактик материалны комплекслы анализлау, татар теленең киләчәктә төзеләсе сүзлекләрен стандартлаштыруга һәм камилләштерүгә юнәлдерелгән принциплар эшләү.

Проблемаларны ачыклау өчен, тикшерү объекты буларак: 1) 1977, 1979, 1981 елларда басылып чыккан өч томлы «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге» (алга таба – АС3); 2) 2005 елгы «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге» (АС1); 3) 2013 елгы «Татар теленең мәктәпләр өчен аңлатмалы сүзлеге» (МАС); 4) 2015–2021 елларда нәшер ителгән алты томлы «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге» (АС6) һәм шуның 2020–2024 елларда басылып чыккан икенче басмасы алынды.

Универсаль, тел берәмлеге турында максималь дәрәҗәдә тулы мәгълүматны үз эченә алган сүзлекне В. В. Дубичинский *инвариант сүзлек* дип атый [2: 107]. Галим фикеренчә, мондый сүзлекнең сүзлек мәкаләсе 1) баш сүз, 2) аның фонетик тасвирламасы, 3) аның грамматик тасвирламасы, 4) семантизациясе, 5) баш сүзнең башка сүзләр белән бәйләнеше, 6) баш сүзнең сүзьясалыш мөмкинлекләре, 7) этимологик белешмә, 8) иллюстратив белешмә (лексикографик иллюстрация), 9) лексикографик тамгалар, 10) энциклопедик мәгълүмат һәм 11) сылтамалардан гыйбарәт булыр иде [1: 56–57].

Мәкаләбездә югарыда саналган сүзлек мәкаләсе зоналарының татар теленең аңлатмалы сүзлекләре өчен актуаль булган грамматик тасвирламага тукталабыз.

Грамматик зонада грамматик характеристика, ягъни баш сүзнең төп морфологик сыйфатлары турында мәгълүмат китерелә [10]. Төрки телләрнең, шул исәптән татар теленең аңлатмалы сүзлекләрендә дә грамматик зонага игътибар үтә аз бирелә, күп очракта ул гомумән төшереп калдырыла. Без карый торган сүзлекләрдән МАСта гына мондый зона бар, һәм анда исемнәр өчен баш сүзнең юн. килеше, чыг. килеше һәм тартымлы формасы; сыйфатларның кайберләренә чагыштыру формасы; фигыльләр өчен хәзерге заман 3 нче зат формасы, *-ау/-әү* дип бетә торган фигыльләрнең боерык бормасы күрсәтелгән:

СИРТМӘ (-гә; -дән; -се) *ис.* <...>
ТИСКӘРЕ (-рәк) *сф.* <...>
ҮГИСЕТ|Ү (-ә) *фг.* <...>
ЯУЛ|ÁУ (-а; -ый) *фг.* <...>

Башка аңлатмалы сүзлекләрдә грамматик мәгълүмат фрагментар рәвештә санаулы берничә сүз өчен генә бирелгән:

УЛ II (аның, аңа, аны, аннан, анда) <...> [АС3, 3 т., 306].
ТАНУ (ТАНЫ-) *фг.* <...>
ТАНУ (тан, тана, танар, таначак) II фг. <...> [АС1: 514].
ТАШУ I *ф.* (таш, таша, ташар, ташачак) <...>

ТАШУ III *ф.* (ташы, ташый, ташыр, ташыячак) <...> [АС6, 5 т., 414–415].

Тулы типтагы татар сүзлекләрендә әлеге грамматик зонаның эшләнмәве зур кимчелек һәм татар теленең структурасын һәм функцияләрен тулысынча ачуга комачаулый торган актуаль проблема дип саныйбыз. Аерым сүзләрнең төрләнеш үзенчәлекләрен ачыклау өчен бары тик сүзлекләр генә төп чыганак вазифасын үти. Шуңа күрә бу зонаны булдыру лексикографик хезмәтләрнең сыйфатын арттыруга ярдәм итә торган этап буларак күзаллана.

Грамматик зонага татар лексикасының грамматик аспектлары ягыннан мөһим саналган һәр сүз төркеме өчен аерым грамматик характеристикаларны кертү максатка ярашлы булыр иде. Мәкалә күләме чикле булганлыктан, без фигыль сүз төркеменә генә тукталабыз.

1. Фигыльләрнең кушымчалары нигезнең калын/нечкә, тартык/сузык һәм шулай ук сонор авазга (һәм шул авазны белдергән хәрефкә) бетүгә бәйле. Димәк, сүзлектә сүзнең төрләнешен аңлау һәм вариантлы очракларның кайсын сайлауны аңлатырлык дәрәҗәдә берничә кушымча бирелә ала. Кайбер сүзләрдә кушымча түгел, сүзнең соңгы өлеше, аерым очракларда (бер иҗекле сүзләр) тулысынча бирелергә дә мөмкин.

«Татар теленең орфографик сүзлеге»ндә фигыльләр исем фигыль формасында бирелә, шул ук мәкаләдә боерык фигыль, билгеле үткән заман хикәя фигыль, хәзерге, киләчәк заман хикәя фигыль формалары, инфинитив формасы һәм исем фигыльнең 3 нче зат тартымлы төрләнеше күрсәтелә:

а|ву, -у, -уды, -ва, -вачак, -варга, -вуы
бө|гү, -к, -кте, -гә, -гәчәк, -гәргә, -гүе
би|ю, -е, -еде, -и, -еячәк, -ергә, -юе
кайт|у, ~, -ты, -а, -ачак, -ырга, -у [12: 7]

«Татар теленең орфоэпик сүзлеге»ндә фигыльләр инфинитив формада бирелә. Фигыльләр парадигмасыннан боерык форма, хикәя фигыльнең хәзерге һәм киләчәк заман формаларының 3 нче зат берлек саны күрсәтелә:

искерергә́,
иске́р, искерә́, искерәчә́к [13: 10]

Безнеңчә, аңлатмалы сүзлектә фигыльләрне орфоэпик сүзлек үрнәгендә бирү уңышлырак булыр иде. Баш сүзне инфинитив формада бирү аның фигыль булуын күрсәтеп тора, димәк *ф.* яки *фг.* кебек сүз төркемен билгеләгән тамганың кирәге калмый. [6: 164] Шулай ук *көтү, сайлау, чигу* кебек сүзләрне элекке сүзлекләрдәге кебек омоним итеп бирүдән азат итә. Инфититив форма күп кенә бер иҗекле фигыльләрнең орфографиясен ныгытырга ярдәм итә [9: 368].

Моннан тыш, сүзлекләрдә инфинитивның юклык формасына игътибар бирелми. Ул – тамырны төгәл билгеләргә ярдәм итә торган формант. Югарыдагы ортологик белешмәлекләр тәҗрибәсен күз уңында тотып, аңлатмалы сүзлектә фигыльләр өчен түбәндәге сүзформаларны китерү җитәрлек булыр иде (кызганыч, бу мәсьәләдә һәр сүзлектә кабатлана торган бер типтагы грамматик характеристикалар традициясенә таяна алмыйбыз):

а) лемма итеп барлык формасындагы инфинитив һәм шуннан соң баш сүзнең тутырып язылган боерык формасы;

ә) шул боерык формадан соң вертикаль сызык аша инфинитивның юклык формасы кушымчасы;

б) хәзерге заман хикәя фигыльнең 3 нче зат кушымчасы;

в) киләчәк заман хикәя фигыльнең 3 нче зат кушымчасы. Мәсәлән:

кагылыргá, кагыл|маскá, -á, -ачáк
укыргá, укы|маскá, -й, -ячáк

Әгәр дә сүзформалар тәкъдим ителгән калыпка сыймаса, һәр очракны аерым карарга, кирәк булганда кушымчаларны гына түгел, сүзләрне тутырып язарга да мөмкин:

сөяргә́[1], сөй|мәскә́, сөя́, сөячә́к
сөяргә́[2], сөя|мәскә́, сөйи́, сөяячә́к
үтәргә́[1], үт|мәскә́, -ә́, -әчә́к
үтәргә́[2], үтә|мәскә́, -и́, -ячә́к

Грамматик зонада басымның соңгы иҗеккә күчүен яки күчмәвен күрсәтү акцентология мәсьәләсен хәл итә:

и́ндексларга, и́ндексла|маска, -ы|й, -ячак
культивáцияләргә, культивáцияләм|мәскә, -ли, -ячәк

2. Татар аңлатмалы сүзлекләренең берсендә дә фигыль башкарылышы күрсәтелмәгән. Мәгәр сүзлекләрдә фигыль башкарылышы турындагы мәгълүмат фигыльләрне сөйләмдә дөрес куллану өчен кирәк. Фигыль башкарылышы конкрет фигыльләрнең нинди килеш таләп итүен һәм алар белән бергә нинди бәйлекләр кулланылуын күрсәтә. Бу сүзләрне бер-берсе белән бәйләгәндә һәм җөмләләр төзегәндә хата җибәрмәскә ярдәм итә. Игътибарыгызга кайбер фигыльләрнең башкарылышында төрлелекне һәм мәсьәләнең җитдилеген күрсәткән берничә мисал тәкъдим итәбез (җөмләләр корпуслардан алынды).

Нәфрәт итәргә: *Күрәсезме?! – Сезгә нәфрәт итеп, Көлә-көлә, кылыч сайлыйбыз!* (Һ. Такташ). *Татар теле дәресләрен, татарлар****ны*** *нәфрәт итәм дигән сүзләрне ишеткәнем булмады* (Самара татарлары яңалыклары).

Нәфрәтләнергә: *Җәлил Сәлимне бер «идея»ле кеше ясый алмаса да, ул фәкать үзең өчен генә тырышу фикерен****нән*** *бер төрле нәфрәт-*

ләнә, аны бик ваклык күрә башлады (Г. Ибраһимов). *Башка кызны Алтынчәч гаепләр иде, ә үзен ул гаепләп кенә калмый, үз тәне**нә** үзе нәфрәтләнә!* (М. Маликова).

Идарә итәргә: *Шул рәвешле, икътисадны һәм дәүләт**не** идарә итүнең Ленин заманындагы алымнарын тергезүнең чираттагы омтылышы ясала* (Б. Солтанбәков, «Казан утлары»). *Нindидер рухи көч һәм кодрәт аның **белән** идарә итә башлады* (Ф. Яхин).

Зарланырга: *Капкорсак патшаның атасын**нан** яки үзен**нән** зарланмыйсыңмы?* (А. Алиш). *...алар көн мәшәкатьләре, эштәге тоткарлыклар **хакында** зарланыштылар (*А. Вергазов). *Шәхси тормышы**на** да зарланмый яшәде* (А. Хәйртдинова).

Шикаять итәргә: *Казанда Пески урамында яшәгән халык якындагы «кызыл фонарьлар» шау-шуын**нан**, исереклә**рдән**, гаугаталашлар**дан** тәмам туеп, җирле хакимиятләр**гә** күп тапкырлар шикаять иткән* (А. Тимергалин). *Муллаң **өстеннән** шикаять итеп йөрүнең ничек икәнен танытыйм әле* (Т. Гыйззәт). *Моңа «Төрек сүзе» гәзите дә игътибар итә: «Шималь төрекләре – татарлар... яңа пьесаларның юклыгы**на** шикаять итәләр»* (Т. Әйди).

Мисаллардан күренгәнчә, фигыльнең башкарылышы кулланучыда сораулар тудыра, сүзлекләрдә аларга игътибар җитенкерәми. Юкса сүзлекләр нәкъ шундый кыен очракларда төп ярдәмче ролен үти һәм үтәргә тиеш.

«XXI гасыр рус теле сүзлеге» проектында ияртүле бәйләнешнең һәр очрагы аерым каралган, башкарылышлары туры килмәгән һәр аерым мәгънәнең нинди килеш яки нинди предлог таләп итүе күрсәтелгән. Мәсәлән:

встрево́жить, жу, жишь, *св; кого, что;*

дари́ть <...>

1. *кого, что кому.* Преподносить (в качестве подарка); отдавать безвозмездно. <...>

2. *чем. Устаревающее.* Перен. Удостаивать, награждать, одаривать. <...> [6: 185]

Безнеңчә, хәзерге татар аңлатмалы (һәм тәрҗемәле) сүзлекләрендә һәр фигыльнең, шул исәптән аерым мәгънәләрнең башкарылышы һичшиксез күрсәтелергә тиеш. Ярдәмлек буларак «Татар телендә сүзләр бәйләнеше сүзлеге»ннән файдаланырга мөмкин [3].

3. С.И. Ожегов белән Н.Ю. Шведованың гомумкулланыш лексиканы эченә алган «Рус теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә, әгәр булса, фразеологиядән (ромб арты зонасыннан) соң, булмаса, соңгы яки бердәнбер аңлатманың иллюстрациясеннән соң || билгесе белән яңа зона ачыла һәм анда баш сүз белән бәйле «некоторые разряды производных слов» бирелә. Мәсәлән:

МЫТЬ, мо́ю, мо́ешь; мы́тый; *несов.* **1.** *кого-что.* Очищать от грязи при помощи воды, воды с мылом, какой-н. жидкости.

М. руки. М. посуду. Рука руку моет (посл. о сообщниках в каком-н. неблаговидном деле). **2.** *что.* Добывать (обычно о золоте), промывая песок, землю. *М. золотой песок, самородки.* **3.** *что.* Обливать, окатывать; размывать. *Река моет берега.* || *сов.* **вы́мыть**, -мою, -моешь; -ытый (к 1 знач.) *и* **помы́ть**, -мо́ю, -мо́ешь; -ы́тый (к 1 знач.). || *возвр.* **мы́ться**, мо́юсь, мо́ешься (к 1 знач.); *сов.* **вы́мыться**, -моюсь, -моешься *и* **помы́ться**, -мо́юсь, -мо́ешься. || *сущ.* **мытьё**, -я, *ср.* (к 1 и 2 знач.), **мо́йка**, -и, *ж.* (к 1 знач.) *и* **помы́вка**, -и, *ж.* (к 1 знач.; спец.). || *прил.* **мо́ечный**, -ая, -ое (к 1 и 2 знач.). *Моечное отделение* (в бане). *Моечная машина* [5: 372].

Соңгы зонада бирелгән формалар (*вымыть, моечная, моечный, мойка, помыть*), кагыйдә буларак, шулай ук вокабула буларак та тәкъдим ителгән, һәм өстәмә мәгънәләре булмаса, алардан *мыть* сүзенә сылтама бирелгән [8: 24].

Шуңа охшаш мәгълүмат «XXI гасыр рус теле сүзлеге» проектында грамматик зонада баш сүздән соң ук тәкъдим ителгән. Анда беренче чиратта бөтен фигыльләрнең дә күптән кабул ителгән грамматик характеристикалары – хәзерге заман (несовершенный видтагы фигыльләр өчен) һәм гади киләчәк заман (совершенный видтагы фигыльләр өчен) берлек сан 1 нче һәм 2 нче зат формалары, шулай ук һәрвакыт видлары күрсәтелеп бара [6: 177]. Гомуми кагыйдәгә буйсынмыйча ясалган очракларда боерык фигыль формалары китерелә [6: 182]. Шулардан соң нигез үзгәрү, басым күчү, вариантлары булу белән гомуми кагыйдә нигезендә ясалмаган сыйфат фигыль һәм хәл фигыль формалары бирелә:

мочь[1], могу́, мо́жешь, мо́гут <...> *прич. действ. наст.* могу́щий, ая, ее <...>;

запере́ть, пру́, прёшь <...> *деепр.* заперéв и за́перши <...> [6: 183].

Әлеге ике чыганакта рус теле белешмәлекләрендә грамматик формаларга зур игътибар бирелгәне ачык күренә. Безнеңчә, татар теленең аңлатмалы сүзлекләрендә мондый зона булдыру һәм шунда аерым формаларны кертү, баш сүз итеп бирелгән кайбер формаларны грамматик зонага күчерү – хәзерге татар гамәли лексикографиясенең актуаль мәсьәләләреннән берсе.

Ф.Г. Миңнуллин фикеренчә, *-гала/-гәлә, -(ы)штыр/-(е)штер, -(ы)мсыра/-(е)мсерә* кушымчалары белән башлангыч нигезләрдән семантик яктан аерылып торган принципиаль яңа фигыльләр ясалмый, бары тик башкарылу ысулы мәгънәсе генә белдерелә, шул сәбәпле мондый фигыльләрне («глаголообразования») сүзлекләргә кертүнең кирәге юк [4: 16]. Бу фикер белән килешкән хәлдә, хәзерге сүзлекләрдә мондый кушымчалы фигыльләрнең баш сүз буларак бирелешендә төрлелек барлыгын ассызыкларга кирәк. Мисал өчен, МАСта *боргалау, ергалау, өзгәләү, телгәләү, караштыру, йокымсырау, көлемсерәү* кебекләр баш сүз итеп бирелгән. Ни өчен *язгалау, сызгалау, баргалау, килгәләү* юк? Мондый системасызлык һәр сүзлектә

күзтелә. Мәгәр *-гала/-гәлә/-кала/-кәлә, -штыр/-штер/-ыштыр/-ештер, -ынкыра/-енкерә/-нкыра/-нкерә, -ымсыра/-емсерә/-мсыра/-мсерә* кушымчалары белән кулланылган фигыль формаларын эзлекле рәвештә грамматик зонада биреп барырга булыр иде.

«Татар грамматикасы»нда затланышсыз фигыльләрнең 13 формасы күрсәтелгән [11: 255–302]. Шулардан алтысы сыйфат фигыль, бише хәл фигыль. Сүзлектә бирелеш ягыннан нәкъ шул хәл фигыль формаларының кайберләре игътибарга лаек дип карыйбыз. Менә алар:

1) *-ып/-еп, -п* кушымчалы форма (юклык формасы *-мыйча/-мичә, -мый/-ми*): *юып, юмыйча, юмый* (*калдырма*);

2) *-а/-ә, -ый/-и* кушымчалы формасы (хәзерге татар әдәби телендә, гадәттә, кабатланып килә): *юа-юа* (*җитә* хәл фигыленә *-рак/-рәк* кушымчасы ялгана: *җитәрәк*);

3) *-гач/-гәч, -кач/-кәч* (юклык формасы *-магач/-мәгәч*): *югач, юмагач;*

4) *-ганчы/-гәнче, -канчы/-кәнче* кушымчалы формалар: *юганчы;*

5) *-ышлый/-ешли* кушымчалы формалар, аерым фигыльләргә генә ялгана: *узышлый, барышлый, кайтышлый, үтешли.*

Ике чыгармадан тыш, башлыча, бу формалар хәзерге сүзлекләрдә чагылыш тапмый. Беренче чыгарма – *-ышлый/-ешли* кушымчалы формалар. Болар – чикле фигыльләр белән генә кулланыла ала торган кушымчалар, һәм ул фигыльләрнең барысы да диярлек АС6га баш сүз буларак кертелгән: *барышлый, кайтышлый, керешли, килешли, китешли, күтешли, менешли, торышлый, узышлый, үтешли, чыгышлый.* (Шулар рәтенә тагын корпустан *салышлый, төшешли* дигән ике сүзне өстәргә мөмкин.)

Икенче чыгарма – *-ып/-еп, -п* һәм шуның юклык формасы *-мыйча/-мичә, -мый/-ми* кушымчалы формалар. Аларның кайберләре рәвеш буларак баш сүз итеп сүзлекләрдә тәкъдим ителгән (*кистереп, ныгытып, абайламыйча, сорамыйча, икеләнмичә* һ. б. ш.). Әгәр дә бу кушымчалар ярдәмендә ясалган сүзләр нигез сүзнең (фигыльнең) мәгънәләреннән тыш яңа мәгънә ясамаса, галимнәр андыйларны баш сүз итеп алырга нигез юк дип саный [14: 292]. *-ып/-еп, -п, -мыйча/-мичә, -мый/-ми* хәл фигыль ясаучы кушымчалар регуляр кушымчалар, аерым берничә очракны санамаганда (*каңгырап/каңгырып*), аларның ясалышы сорау тудырмый, шуңа күрә мондый формаларны грамматик зонада бирүнең кирәге юк кебек.

-гач/-гәч, -кач/-кәч, -магач/-мәгәч һәм *-ганчы/-гәнче, -канчы/-кәнче* кушымчалары да – регуляр кушымчалар, тик алар ярдәмендә ясалган сүзләрдә басымның төрлечә булуын исәпкә алганда, мондый формаларны грамматик зонага кертү урынлы булыр иде. Чаг.: *юаргá – югáч, ләкин ю́магач, ю́ганчы.*

-а/-ә, -ый/-и кушымчалы форма хәзер, башлыча, кабатланып килә торган парлы нигезләрдә генә очрый. Кайбер хезмәтләрдә аларны икеләтелгән хәл фигыльләр дип атыйлар һәм лексикализация

кичергән формалар дип саныйлар [14: 292]. Аларның сүзлекләрдә бирелешенә килгәндә, шулай ук бер система булмавы күренә. Мәсәлән, АС6да *бара-бара* баш сүз итеп оештырылган, *юа-юа, ашый-ашый, сөйләшә-сөйләшә* кебекләр гомумән берничек тә сүзлектә чагылмый. Мондый формаларның басым үзенчәлекләрен дә исәпкә алып, грамматик зонада бирү кулланучы файдасына гына булыр иде.

Шулай ук парлы нигез формаларыннан *тора-бара, абына-сөртенә* кебекләр рәвеш буларак баш сүз булып килә, киләчәк заманның барлык һәм юклык комбинацияләреннән ясалган формалар (*белер-белмәс, әйтер-әйтмәс, чыгар-чыкмас, җитәр-җитмәс*) сүзлекләргә кертелми кала.

Фигыль буларак тотрыклы янәшә кулланыла торган кайбер нигезләр парлы рәвешләр ясый ала (*абына-сөртенә, атлый-йөгерә, ава-түнә, кызарып-бүртенеп* һ. б. ш.) Аларны сүзлекләрдә, Ф.Г. Миңнуллин тәкъдим иткәнчә, парлы фигыль итеп бирү белән килешә алмыйбыз [4: 21]. Без телдә *уйнау-көлү, кыру-себерү* һ. б. ш. парлы фигыльләр юк дип карыйбыз һәм текстта боларны тотрыклы янәшә килә торган тиңдәш кисәкләр кебек бирүне дөресрәк дип табабыз. Шул сәбәпле мондый фигыль нигезле парлы рәвешләрне сүзлекләрнең грамматик зонасында бирү түгел, лөгатьлегенә чыгару үзен аклый һәм тулы типтагы сүзлектә чагылдыру мәҗбүри.

Югарыда санап үткән мәсьәләләр татар аңлатмалы лексикографиясенең хәзерге торышы һәм үсеш перспективалары турында мөһим нәтиҗәләр ясарга мөмкинлек бирә. Татар теленең тулы типтагы аңлатмалы сүзлекләрендәге сүзлек мәкаләләренең микроструктурасын анализлау аларда грамматик мәгълүматны системалаштыру ягыннан кимчелекләр булуны күрсәтә. Төп проблемалардан берсе – сүзлек мәкаләсенең грамматик зонасын параметрлаштыруның бердәм принциплары булмау. Кулыбыздагы сүзлекләрдә фигыльләргә грамматик характеристика бирүнең фрагментар булуы күзәтелә, бу аларның мәгълүматлылыгын һәм норматив кыйммәтен сизелерлек дәрәҗәдә киметә. Фигыльнең төп грамматик формаларын күрсәтүнең стандартлаштырылган схемасы һәм фигыльнең башкарылышы турында мәгълүмат булмау мәсьәләсе аеруча кискен тора.

Тикшерү нәтиҗәсендә ачыкланган проблемаларны хәл итүнең конкрет юллары тәкъдим ителде. Фигыльнең леммасы өчен иң перспектив форма – инфинитив, аннан соң төп форма ясау параметрлары: боерык формасы, инфинитивның юклык формасы, хәзерге һәм киләчәк заманның 3 нче зат кушымчалары күзаллана. Сүзлек мәкаләсенә фигыльнең синтаксик башкарылышы турында мәгълүмат кертү кирәклеге аерым әһәмияткә ия.

Фигыль формаларын сүзлеккә кертү мәсьәләсенә игътибар сорала. Тикшерү нәтиҗәләре күрсәткәнчә, даими һәм һәр фигыльдән ясала торган формаларны сүзлеккә алуның кирәге юк, ләкин гомуми

кагыйдәгә буйсынмыйча ясалган, басым регуляр булмаган очраклар нигез фигыльнең грамматик зонасында чагылдырыла ала.

Эшнең гамәли әһәмияте татар аңлатмалы сүзлекләренең микроструктурасын унификацияләү өчен конкрет тәкъдимнәр эшләүдән гыйбарәт. Тәкъдим ителгән параметрлаштыру принципларын гамәлгә ашыру татар телен лексикографик тасвирлау сыйфатын күтәрергә мөмкинлек бирәчәк. Бу татар академик лексикографиясен үстерү һәм аны хәзерге халыкара стандартлар дәрәҗәсенә ирештерү өчен нигез тудырачак.

Әдәбият

1. *Дубичинский В.В.* Лексикография русского языка: учеб. пособие. М.: Наука: Флинта, 2008. 432 с.

2. *Дубичинский В.В.* Микроструктура инвариантного словаря // Вестник Новосибирского государственного педагогического университета. 2014. № 4 (20). С. 107–113.

3. *Зарипова И.Ф.* Татар телендә сүзләр бәйләнеше сүзлеге: [2 бүл.] 1 бүл.: (А–Р). Уфа: БашДУның РНҮ, 2012. 222 б.; 2 бүл.: (С–Һ). Уфа: БашДУның РНҮ, 2013. 280 б.

4. *Миннуллин Ф.Г.* Глаголы татарского языка и их лексикографирование: автореф. дис. … канд. филол. наук. Казань, 2003. 26 с.

5. *Ожегов С.И., Шведова Н.Ю.* Толковый словарь русского языка. 4-е изд., дополненное. М.: ООО «ИТИ Технологии», 2003. 944 с.

6. Проект «Словаря русского языка XXI века». Образцы словарных статей / Г.Н. Скляревская, И.О. Ткачева, М.Л. Сергеев [и др.] // Journal of Applied Linguistics and Lexicography. 2019. Т. 1, № 1. С. 136–311.

7. *Сәфәров Р.Т.* Аңлатмалы лексикографиядә сүзлек мәкаләсе зоналарын параметризацияләү проблемалары // Актуальные проблемы языкознания в свете современных научных исследований: сборник материалов Междунар. науч.-практ. конф. (20–21 октября 2025 г., Казань). Казань: ИЯЛИ, 2025. С. 326–333.

8. *Сәфәров Р.Т.* Берничә йөкләтү юнәлеше кушымчасы белән килгән фигыльләрнең сүзлектә теркәлеше // Фәнни Татарстан. 2023. № 3(39). Б. 21–25.

9. *Сәфәров Р.Т.* Сүзлекләрдә фигыльләрнең бирелеше // Национальные языки и межъязыковые процессы в современном мире: материалы Международной науч.-практ. конф., посвящ. 85-летию создания Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. 9–10 октября 2024 года. Казань: ИЯЛИ, 2024. С. 367–372.

10. Структура словаря. URL: https://lab314.brsu.by/kmp-lite/kmp2/OTT/tLecture/tDictEntry.htm (дата обращения: 15.09.2025).

11. Татар грамматикасы: өч томда. Тулыл. 2 нче басма. Казан: ТӘһСИ, 2016. Т. II. 432 б.

12. Татар теленең орфографик сүзлеге / А.Ә. Тимерханов, Р.Т. Сәфәров, Ф.И. Таһирова һ. б.; фәнни мөх-р Г.Р. Галиуллина. Казан: Татар. кит. нәшр., 2024. 560 б.

13. Татар теленең орфоэпик сүзлеге / Р.Т. Сәфәров, А.Ә. Тимерханов, О.Н. Галимова; фәнни ред. Р.Т. Сәфәров. Казан: ТӘһСИ, 2019. 156 б.

14. *Улаков М.З.* Принципы отбора и размещения изолированных форм в словарях тюркских языков / М.З. Улаков, Б.А. Мусуков, Г.Р. Абдуллина // Мир науки, культуры, образования. 2023. № 5(102). С. 290–293.

Чыганак сүзлекләр

АС3 – Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: өч томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1977, 1979, 1981.

АС1 – Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Казан: Матбугат йорты, 2005.

МАС – Татар теленең мәктәпләр өчен аңлатмалы сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 2013.

АС6 – Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: алты томда. Казан: ТӘһСИ, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2021; Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: алты томда. Тулыл. һәм төзәт. 2 нче басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2020, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024.

Сәфәров Ринат Таһир улы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре, бүлек мөдире

Сафаров Ринат Тагирович,
кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник, заведующий отделом лексикографии Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ

safar.rinat@yandex.ru